प्रकरण ४ इतिहासलेखनाच्या आधुनिक परंपरा

१) युरोपिय-ाः- प्रबोध-ावादी, व्हि□, सौंदर्यवादी, प्रत्यक्षार्थवादी, मार्क्सवादी, ॲनल्स

२) भारतीय परंपराः- वसाहतीक, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी, जात्यांतक, सबाल्टर्न

इतिहास लेखनाच्या युरोपीयन परंपराः- प्रबोध-ावादी

१४ व्या शतकात पेट्रार्कच्या काळात (१३०५-७४) युरोपीयन लोकांच्या मानसिकतेमध्ये बदल होत होता. मध्ययुगीन शिक्षणपद्धतीत युरोपमध्येही पांडीत्याचे शिक्षण दिले जात होते. मात्र या शिक्षणपद्धतीने नव्या शिक्षणाचा मार्ग सु□र □ला. या नव्या शिक्षणामध्ये शोधाची भावना होती. या -ाव्या शि□□पद्धतीने तर्कवादावर भर दिला. या काळात रुढ होत चाललेल्या पोपने लागु केलेल्या प्रथा परंपरांवर आघात करणाऱ्या एका नव्या वर्गाचा जन्म या प्रबोध-ापासू-ा -िर्मा□ झालेल्या प्रक्रियेतून झाला. या प्रा□येने नव्या विचारांना प्रेरणा देवून बुद्धीवादाची कास धरली. यातून एका महान अंदोलनाचा उदय झाला. या अंदोलनाने मध्ययुगीन युरोपला ख्रिश्चन धर्माच्या पारंपारीक जोखडातून सोडवण्याचे कार्य □ले. या अंदोलनाचा प्रणेता **रॉजर बेकन** होता. त्याने या काळात जगाला संदेश दिला की, ***<u>'□णतेही वचन केवळ देव म्हणाला म्हणून मान्य करु नका ते तुमच्या बुद्धीला पटले पाहिजे</u>'*** रॉजर बेकनच्या या उपदेशांमुळे लोकांवरील धर्माचा पगडा कमी होवून त्यांनी बद्धीवादाची कास धरली. धर्मसुधारणांच्या काळात तर पोपची धर्मावरील मक्तेदारी वाढत चालली होती. **मार्टीन ल्युथर, झ्विं□ली, आणि इरॅसमस** यांनी तर पोपच्या धर्मसत्तेला आव्हान देवून पोपची खोटारडी धर्मसत्ता नष्ट करण्याचे प्रयत्न केले. या काळात धर्मसत्ता इतकी प्रबळ बनली होती की, पोप म्हणला तो नियम होता. या नियमाविरुद्ध जाणारा धर्मद्रोही समजला जात होता. वरील तिघांनीही पोपच्या या धर्मसत्तेला आव्हान दिले आणि□ धर्मसत्तेचे खोटे स्वरुप दाखवून देण्याचा या धर्मसुधारकांनी प्रयत्न केला.

१५ व्या शतकात धर्मसुधार□ा चळवळींपासून निर्माण झालेल्या प्रा□ये-ा 'प्रबोध-ा'ला जन्म दिला. विद्या, कला, साहित्य या क्षेत्रातही नवविचारांचे वारे वाहू लागले. आणि प्रत्येक गोष्ट बुद्धीच्या कसोटीवर तपासून पहाण्याची या □ाळात लोकांची वृत्ती बळावली.

युरोपीयन परंपरेत प्रबोधनाने मानवाच्या विचारांच्या शक्तीला खाद्य पुरवण्याचे कार्य केले. १४ व्या शतकात युरोपमध्ये ज्या क्षेत्रात प्रबोधनाची प्रक्रिया सुरु झाली त्या- त्या क्षेत्रात मानवाने विचार करुन नि□य घेण्यास सुरवात

केली. परंतु प्रबोधनामुळे निर्माण झालेल्या बुद्धीवाद, आणि तर्कनिष्ठा सत्याच्या कसोट्यांवर पारखुन बघण्याची वृत्ती निर्माण झाली आणि या वृत्तीने जिज्ञासु लोकांना इतिहास लेखनाची प्रेरणा दिली.

प्रबोधनाच्या प्रेरणेतून मानवतावादी दृष्टीकोन विकसित होण्यास मदत झाली. मानवतावादी प्रबोधनाचा एक विशेष प्रभाव इतिहास लेखनावर असा पडला की, पुरावशेष शोधून काढण्याची एक जिज्ञासा लोकांमध्ये जागृत झाली. **हर्बर्ट बटरफिल्ड यांनी** अशा प्रकारच्या जिज्ञासेला 'घडलेल्या घटनांतील वस्तुंची कहानी शोधून काढणे' असे म्हटले. तरीही इटालियन लोक प्राचीन स्मारकांच्या जतनाविषयी अनभिज्ञ होते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे "उदारमतवादी असलेला पोप निकोलस पाचवा होता. त्याने एका ठेकेदारला कलोसीयम दगडाचे तुकडे घेवून जाण्याची परवानगी दिली. आणि तो ठेकेदार २६०० गाडयांमध्ये भरुन हे प्राचीन दगड घेवून गेला." मात्र या दृष्टीकानात प्रबोधनामुळे बदल घडुन आला. कारण १४ व्या शतकातच इतिहास लेखकांनी अभिलेख, स्मारके आणि नाणी यांचे महत्व ऐतिहासीक साधनांच्या रुपाने जाणले. याच काळात युरोपात प्रबोधनाने पोबोयो बॅकोलिनी सारख्या इतिहासकारांना जन्म दिला. त्याने त्याने फ्लोरेन्समध्ये अनेक हस्तलिखीते शोधून काढली.फ्लोरेन्समधील एक व्यापारी निकोलो निकोली याने याने अनेक दुमिळ ग्रंथांचा संग्रह केला. पोप सिक्सटस चौथा याने केपीटोलिन या संग्रहलयाची स्थापना केली. अशा प्रकारे इटलीमधील फ्लोरेन्स मध्ये इतिहास लेखनाची प्रबोधनवादी परंपरा निर्माण झाली या परंपरेने नंतर संपुर्ण जगाचे लक्ष वेधले. आणि इतिहास कारांच्या परंपराही निर्माण होण्यास मदत झाली.

१) फ्लाहियो बियांडोः- (१३८८ ते १४६३)

हा इतिहासकार असून पुरातत्वज्ञ होता. त्याचा ग्रंथ **डिकेडस्** हा **हिस्ट्री फ्राम द डिक्लाईन ऑफ रोमन एंपायर** या नावाने ओळखला जातो. हा ग्रंथ रोमन संम्राज्याच्या पतनानंतर दक्षिण युरोपचा इतिहास आहे. या ग्रंथात फ्लाहियो बियांडो याने दुरदृष्टीने आणि टिकात्मक विष्लेषण केलेले आहे. हा ग्रंथ आधुनिक इतिहास लेखनाचा उत्कृष्ट नमूना होता.त्याने मध्ययुगाचा अपमान केल्याने पेट्रार्कवर टिका केली. त्याने युरोपीयन इतिहास लेखनातील सातत्य १५ व्या शतकापर्यंत कायम ठेवले. आणि नियोजनबद्ध पद्धतीने प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशी इतिहासाची विभागणी केली.

लिओनार्डा ब्रुनीः- १४४४

लिओनार्डा ब्रुनी यांनी तथ्यांचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने विश्लेषण केल्यामुळे त्यांना **"पहिले आधुनिक इतिहासकार"** म्हटले जाते. ब्रुनी यांना मानवतावादी दृष्टीकोनातून इतिहास लेखन केले. त्याने फ्लोरेन्सच्या

इतिहासातील प्राचीन शास्त्रीय संदर्भात महत्व वाढणाऱ्या शहरांचे वर्णने केली. त्याचा **हिस्ट्री ऑफ फ्लोरेन्स** पिपल हा ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध झाला.

३) निकोलो मॅकियाव्हेली:- (१४६९ ते १५२७)

निकोलो मॅकियाव्हीली हा एक कुशल इतिहासकार, नाटककार आणि तत्वज्ञ होता. तो इतिहासकार म्हणून प्रसिद्धीस आला. त्याचे म्हणणे असे होते की, मानवाचा स्वभाव कोणत्याही वेळी किंवा कोणत्याही वयात बदलत नाही. त्याने **लिव्हिस हिस्ट्री ऑफ रोम** हा ग्रंथ लिहला. या ग्रंथात त्याने लिव्ही याच्या ग्रंथावर भाष्य केले. असे असले तरी त्याचा महत्वपुर्ण ग्रंथ **द प्रि-स** या ग्रंथात त्याने राजकिय तत्वज्ञान मांडले. हा ग्रंथ प्रत्येक शासकाला मार्गदर्शनपर ठरला. शिवाय त्याच्या **हिस्ट्री ऑफ फ्लोरेन्स** मध्ये इतिहास लेखनाच्या क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल केले. मात्र नैराश्यातच मॅकीयाव्हेलीचा मृत्यु झाला. त्याचे इटलीचे एकिकरण करण्याचे स्वप्न होते. मात्र ते पुर्ण होवू शकले नाही. त्याच्या कबरीवर एक स्मारक तयार करण्यात आले त्यावर लिहले आहे. "कोणतीही प्रशंसा या महाना नावाला न्याय देवू शकणार नाही."

४) फ्रान्सिस्को गुईशीयार्डनी:- (१४८३-१५४०)

मॅकियाव्हेलीचा वारसदार आणि त्याचा एकमेव विरोधी इतिहासकार फ्रान्सिस्को गुईशीयार्डनी होता. तो फ्लोरेन्सचा निवासी होता. वयाच्या २७ व्या वर्षी त्याने **हिस्ट्री ऑफ फ्लोरेन्स** हा ग्रंथ लिहला. त्याने या ग्रंथात आधुनिक विष्लेशनात्मक विचार आणि राजकिय विचार यात मांडले होते. त्याने लिहलेला हिस्ट्री ऑफ इटली किंवा हिस्ट्री ऑफ वार हा ग्रंथ विशेष लोकप्रिय ठरला. आणि गुईशीयार्डनीला या ग्रंथाने विशेष प्रसिद्धी मिळवून दिली. परराष्ट्रसंबंधाचे व्यवहार या ग्रंथात त्याने दाखवून दिले. गुईशीयार्डनीने या ग्रंथाचे लेखन राजकिय दृष्टीने केले असून कुटनितीच्या इतिहासाचा हा उत्तम नमूना आहे.

५) मॉन्टेस्क्यू:- (१६८९ ते १७५५)

फ्रान्समधील उच्च वर्गात जन्मलेल्या मॉन्टेस्क्यूने इतिहासाला कायद्यांचा समावेश केला. त्याने लिहलेल्या दोन ग्रंथांमुळे तो विशेष प्रसिद्ध झाला. यात The Considerations of the causes of the Gaienduer and decadence of the Roman आणि The Sprits of the Laws या दोन्ही ग्रंथांमध्ये इतिहासाचे तत्वज्ञान प्रभावीपणे मांडण्यात आले आहे. The Considerations of the causes of the Gaienduer and decadence of the Roman या ग्रंथात त्याने रोमन संस्कृतीच्या उदयापासून ते अस्तापर्यंतची कहानी वर्णन केली आहे. या संस्कृतीच्या उदयाची कारणे आणि परिणाम त्याने विस्तृतपणे लिहली. इतिहासात कारणपरंपरांचा समावेश करणारा हा बहूदा पहिलाच इतिहास ग्रंथ होता. सम्राज्याचा उदय, विकास, आणि पतनाची कारणे नमुद करतांना ज्या

भाग्यवादी परंपरा इतिहास लेखनात निर्माण झाल्या होत्या अशा परंपरांना मॉटेस्क्यूने छेद दिला. सम्राज्याचा उदय, विकास व पतन भाग्य किंवा नसिबामुळे होत नसून त्याला नैतिक आणि भौतिक कारणे जबाबदार असतात.

मॉन्टेस्क्यूचा दुसरा ग्रंथ The Sprit of the Lows त्याच्या २० वर्षांच्या प्रदिर्घ व्यसंगातून निर्माण झालेला ग्रंथ होता. या ग्रंथाने फ्रेंच साहित्यात लौकीक मिळविला. या ग्रंथाच्या २२ आवृत्त्या निघाल्या. आणि अनेक युरोपियन भाषांमध्ये या ग्रंथाचा अनुवाद करण्यात आला. हे पुस्तक प्रकाशित झाल्यानंतर जेसुईट आणि जानसेनीट हे एकमेकांचे विरोधी गट होते. मात्र या ग्रंथाच्या विरोधात ते एकत्र आले. आणि त्यांनी या ग्रंथावर असा आरोप केला की हा ग्रंथ ख्रिस्तर धर्मशास्त्राच्या विचारांचे खंडन करतो. त्यामुळे सबंध युरोपभर या ग्रंथाच्या विरोधात मोठे काहूर माजले.

६) व्हाल्टेअरः- (१६९४ ते १७७८)

फॅकॉइस मेरु एरो द व्हाल्टेयर यांचा जन्म एका मध्यमवर्गीय परीवारात झाला. त्यांचे शिक्षण एका ख्रिस्ती धर्मप्रचारक शाळेत झाले. प्रबोधनाच्या काळात कवी, कादंबरीकार, नाटककार, राजकिय विचारवंत, तत्वज्ञानी आणि इतिहासकार म्हणून जगात प्रसिद्धी मिळवीली. त्याचे आजगायत जवळपास १०० ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत. अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी व्हाल्टेयर हा धर्मयोद्धाच होता. तो बुद्धीमान असून कोणत्याही गोष्टीची किंवा परिस्थितीची समीक्षा करणे हे त्याचे उद्दीष्ट होते. त्याच्याविषयी विल ड्युरंट म्हणतो, "इटलीमध्ये प्रबोधनाचा उदय झाला. जर्मनीत सुधारणावाद घडून आला, मात्र फ्रान्समध्ये व्हाल्टेयर निर्माण झाला, तो स्वतःहाच प्रबोधन आणि सुधारणावाद दोन्ही होता.या शिवाय तो निम्मे क्रांतीच होता." त्याने "हिस्ट्री ऑफ द चार्ल्स XII " हा ग्रंथ लिहला. या ग्रंथात त्याने १२ व्या चार्लसच्या अनावश्यक खर्च करण्याच्या धोरणांवर टिका केली. व या अनावश्यक खर्चामुळे स्विडनच्या प्रजेला दुःख सहन करवी लागली. मात्र शेवटी व्हाल्टेयर या निष्कर्षावर येतो की, चार्लस महान व्यक्ती जर होता व त्याचे कतुत्वही असामान्य होते. या ग्रंथात कल्पनारंजन अधिक प्रमाणात होते. एक विद्वान इतिहासकार आर. एन. बेन याने या ग्रंथाला अतिरंजीत म्हटले हा ग्रंथ लेखनात विविधतापुर्ण होता मात्र तथ्य चुकीची वापरण्यात आली.

व्हाल्टेयरने लिहलेला दुसरा ग्रंथ म्हणजे The Age of Louis XIV होय. हा ग्रंथ त्याने १७५१ मध्ये प्रकाशित केला. हा ग्रंथ लिहण्यासाठी व्हाल्टेयरने खुप परिश्रम घेतलेले आहेत. तो स्वतः या ग्रंथाविषयी म्हणतो, हा ग्रंथ राजकिय वा सैन्याचा इतिहास नसून कला, व्यापार आणि संस्कृतीचा इतिहास आहे. म्हणजेच मनुष्याच्या मेंदुचा इतिहास आहे. या ग्रंथाने इतिहास लेखनाच्या क्षेत्रात एका अभिनव अश्या क्रांतीला सुरुवात केली. कारण या ग्रंथाने लेखनाचा भर राजकारण, कुटनिती, आणि युद्ध या मुद्यांवर केला नाही तर व्यापार, कला, साहित्य आणि विज्ञानाच्या लिखाणावर भर दिला. व्हाल्टेरपुर्वीचा इतिहास हा युद्धांचा इतिहास होता. आणि सेनापती किंवा राजा आत्तापर्यंत इतिहासग्रंथांचा नायक

होता. मात्र व्हाल्टेअरने सेनापती आणि राज्याची जागा आता इतिहासलेखनात वैज्ञानिकांना, तत्वज्ञांना, नाटककारांना, कवींना आणि कलाकारांना दिली. त्याच्या लेखनामुळे इतिहासने संस्कृतीच्या आत्मकथनाची जागा घेतली.

व्हाल्टेयाचा आणखी एक महत्वाचा इतिहासग्रंथ, "शार्लमा ते लुई १३ वा" या पुर्वी ज्या इतिहासकारांनी इतिहासलेखन केले. ते इतिहासलेखन म्हणजे घटनांचे संग्रहण होते. ते मानवी मनावर प्रभाव तर टाकीत होते मात्र या मानवी मनाची जागृती या इतिहासलेखनाने केली नाही. मानवामध्ये वैचारीक प्रवृती आधिच्या इतिहासलेखनाने विकसित □ली -नाही. पुर्वीच्या इतिहासकारांच्या विकृत पुर्वग्रहांना त्याने श्रद्धांजली दिली. या इतिहासलेखनाविषयी व्हाल्टेयर म्हणतो, "जो इतिहास आत्तापर्यंत लिहण्यात आला त्यामध्ये असे दिसते की, मृत व्यक्तीवर चपळ युक्त्या खेळण्यात आल्या." खरा इतिहास तो आहे जो मानवी मन समाज आणि संस्कृतीचे संदर्भ शोधतो.

इ. स. १७५७ मध्ये त्याचा ग्रंथ Essay याच्या ७ आवृत्या निघाल्या. तत्त्वज्ञानाच्या आशयात व्हाल्टेयरने जगाचा इतिहास रेखाटला. हा ग्रंथ १४ प्रकरणांमध्ये लिहला असुन या ग्रंथात चीन, इराण, भारत आणि युरोपातील संकृतीचे अध्ययन त्याने या ग्रंथात मांडले. चीनच्या संस्कृतीने तो प्रभावीत झाला होता. तो म्हणतो चीन आणि भारताने अशा विद्या आणि कलांचा शोध लावला जो युरोपात नंतरच्या काळात दिसून येतो.

डेव्हिड ह्युमः- १७११ ते १७७६

स्काटलंडमधील इतिहासकार डेव्हीड ह्युम यांनी वयाच्या २८ व्या वर्षी The treaties of the human nature हा ग्रंथ लिहला. हा ग्रंथ मुळतः तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ होता. मात्र त्यात ऐतिहासिक विचार होते. वयाच्या ३५ व्या वर्षी ह्युमने आपले कार्यक्षेत्र बदलले आणि तो इतिहासलेखनाकडे वळला. ह्युमने The History of England हा ग्रंथ लिहला. पुढे १७५४ ते १७६२ या काळात या ग्रंथाचे सहा खंड प्रकाशित झाले. या ग्रंथात ज्युलियस सिझरच्या ब्रिटनवरील आक्रमणापासून ते १६८८ च्या वैभवशाली राज्यक्रांती पर्यंतच्या घटनांचा समावेश करण्यात आला आहे. खरे तर अनुवादाशिवाय ह्युमने या ग्रंथात नवीन असे काहीही केले नाही. पहिल्या खंडामध्ये जेम्स पहिला ते चार्लस पहिला (१६०३-१६४९) यांच्या कारकीदीचा इतिहास होता. या ग्रंथाने लोकांमध्ये संतापाची लाट तयार झाली कारण यात अर्ल ऑफ स्टॅफर्ड आणि चार्लस पहिला यांच्याविषयी सहानुभुती दाखविण्यात आली होती. ह्युमचे हे अन्वयार्थ स्टुअर्ट विरोधी आणि व्हिग सत्ताधाऱ्यांना सहन होणारे नव्हते. मात्र ह्युमने हे तथ्य निश्चितच स्विकारले की, स्टुअर्ट पहिला याने त्याला मिळालेल्या विशेषअधिकारांचा गैरवापर केला. त्यामुळे त्याला पदच्युद केले पाहिजे असे विचार मांडले. या शिवाय या काळात इंग्लडच्या संसदेनेही आपल्या अधिकारांचा अतिरीक्त वापर करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे स्टुअर्ट पहिला आणि संसद दोन्हीही यादवीसाठी समप्रमाणात दोषी होते.

ह्युमचा हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय ठरला. व्हाल्टयरने ह्युमच्या ग्रंथाचे टिकात्मक परिक्षण केले आणि असा निर्वाळा दिला की, ह्युमने कोणत्याही पुर्वग्रहाशिवाय हा ग्रंथ लिहला आहे.

विल्यम राबर्टसनः- १७२१ ते १७९३

विल्यम रार्बटसन स्कॉटीश प्रेसबटेरीयन चर्चचा पुरोहित होता. व हि आश्चर्याचीच गोष्ट आहे की, चर्चचा पुरोहित प्रबोधनकाळाचा आणि प्रबोधनाच्या प्रेरणेने निर्मा□ झालेल्या विचारांचा इतिहासकार झाला. □र□ प्रबोध-नाला अनुकुल असेच राबर्टसनचे विचार होते. तो म्हणतो " इतिहास मानवी समाज आणि संस्कृतीचा विकास आहे." हे विचार त्याने **हिस्ट्री ऑफ इ अमेरी□ा** या ग्रंथात मांडले आहेत. त्याने आपला ग्रंथ हिस्ट्री ऑफ स्काटलंड मध्ये कल्पनरंजनाला इतिहासात कोणतेही स्थान नाही असे विचार मांडले. राबर्टसनचा सर्वात महत्वाचा ग्रंथ **हिस्ट्री ऑफ द एम्परर चार्लस V** या ग्रंथात त्याने सामाजिक आणि राजकिय मुद्यांवर विचार मांडले आहेत.

एडवर्ड गिबनः- (१७३७ ते १७९४)

एडवर्ड गिबनचा जन्म १७३७ मध्ये झाला. लहानपणी गिबन हा लाजाळू असल्याने तो आपला सर्वाधिक वेळ आपल्या आजोबांच्या ग्रंथालयातच असे. वयाच्या १५ व्या वर्षी त्याला मेग्डालेन कॉलेजए ऑक्सफर्ड मध्ये पाठविण्यात आलें. तेथे त्याच्यावर कॅथलिक पंथाचा प्रभाव पडला. त्यामुळे प्रोटस्टंट असलेल्या त्याच्या पित्याने त्याला लॉसल येथे पाठविले. त्याच्यावर केल्विनिष्ट असलेल्या डॅनियल पेव्हिलयार्ड याच्या विचारांच्या प्रभावामुळे ि□बन □थलि□ विचारांपासून दुर गेला. मात्र तरीही हे विचार त्याला प्रोटेस्टंट बनवू शकले नाहीत. फ्रान्समधील प्रबोधनाने ख्रिस्ती धर्मात विश्वास दाखविला , त्यावेळीच गिबन व्हाल्टेयरला भेटला आणि त्याचा ग्रंथ ऐस्से त्याने वाचून काढला. त्याचवेळी त्याने मॉन्टेस्क्यू आणि ह्युमचे ग्रंथही वाचले त्यामुळे त्याच्यावर प्रबोधनवादी विचारांचा प्रभाव पडला.

गिबनची स्युझान क्युर्सो या तरुणीशी मैत्री जमली, स्युझानशी त्याने विवाहबद्ध होण्याचे ठरविले मात्र त्याच्या वडीलांच्या नकारामुळे स्युझानशी जमलेले लग्न मोडले असे असले तरी त्याने शेवटपर्यंत तिच्याशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले. १८५७ मध्ये तो इं□्लंडला परत गेला आणि आपल्या सावत्र आईजवळ राहू लागला. सप्तवार्षीक युद्धाच्या काळात त्याला सक्तीच्या सैनिक भरतीत शामील व्हावे लागले. कॅप्टन म्हणून तो यावेळी लष्करात सहभागी झाला आणि लष्करातील हा अनुभव त्याला आल्या इतिहासलेखनात कामी आला असे तो म्हणतो. या युद्धानंतर तो युरोपच्या दौऱ्यावर गेला इटलीमध्ये असतांना त्याला रोमन सम्राज्याचा इतिहास लिहण्याची कल्पना सुचली. व त्याने **द डिक्लाईन अँन्ड फॉल ऑफ द रोमन एंपायर** हा विश्वविख्यात ग्रंथ लिहून पुर्ण केला. त्याचे एकूण सहा खंड १७७६ ते १७८८ या काळात प्रकाशित झाले. सर्व खंडात मिळून त्याने युरोपच्या प्राचीन आणि अर्वाचीन इतिहासलेखनावर प्रकाश टाकलेला आहे.

ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार व त्याचे तत्वज्ञान यांचा विकास हेही विषय त्याने या पुस्तकात प्रभावीपणे हाताळले आहेत. आपली प्रज्ञा आणि प्रतिभा पणास लावून त्याने हा ग्रंथ रचला. त्याची शैली रसाळ ओघवती आणि अलंकारीक आणि मांडणी अत्यंत डौलदार आहे. अर्थात शैलीसौदर्यासाठी इतिहासाच्या तपशिलांकडे त्याने दुर्लक्ष केलेले नाही. या पुस्तकामुळे त्याला एक इतिहासकार म्हणून कायमचे मानाचे स्थान प्राप्त झाले.

इतिहासकार म्हणून गिबनचे जरी सर्वत्र कौतूक झाले तरी त्याच्या या प्रसिद्ध गंथावर उलटसूलट टिकाही झाली. गिबनने राजकारण, लढाया, धर्म एवढ्याच विषयांची चर्चा आपल्या ग्रंथात केली आणि तत्कालिन सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीकडे दुर्लक्ष केले. अशी त्यावर टिका झाली. गिबनच्या ग्रंथावर विषेश वादाचा मुद्दा असा कि, ख्रिस्ती धर्मप्रचाराच्या उपहासात्मक उहापोहाबद्दल या विषयी त्याची चिकीत्सा अपूऱ्या माहितीवर अधारलेली आहे, अशी टिकाही करण्यात आली. काहिंनी तर रोमन सम्राज्याचे युरोपच्या इतिहासातील महत्व त्यास वर्णन करता आले नाही अशी टिका केली. मात्र आपण या ठिकाणी हे लक्षात घेतले पाहिजे की, गिबनच्या काळात शास्त्रशुद्ध इतिहासलेखनाची पद्धती प्रचलित नव्हती. शिवाय अपूरे संदर्भग्रंथ, ऐतिहासिक कागदपत्रांचा तुटवडा, आणि पुरातत्वीय अवशेषांचे अज्ञान यामुळेही त्याच्या लेखनास काही मर्यादा पडत.

इतिहासलेखनाची व्हिग परंपरा

इतिहासलेखनाच्या या परंपरेचा संबंध ब्रिटीश इतिहास लेखनाशी आहे. कारण इ. स. १६८८ च्या वैभवशाली राज्यक्रांतीपुर्वी ब्रिटनमध्ये व्हिग आणि टोरी या दोन पक्षांचा उदय झाला. राज्यकांतीपूर्वी जेव्हा इंग्लडच्या संसदेत एक ‘बहिस□ार बिल’ ठेवण्यात आले. या बिलाचा उद्देश जेम्स द्वितीय ऐवजी ड्युक ऑफ मन्मथ याच्याकडे राजमुकूट सुपुर्त करणे हा होता. मात्र इंग्लडचा राजा चार्ल्स द्वितीयने आपल्या दुरदर्शी राजकिय धोरणांनी ब्रिटीश संसदेचे हे प्रयत्न हाणून पाडले. संसदेने मांडलेले हे बिल जरी पारीत होवू शकले नाही तरी या बिलामुळे ब्रिटीश संसदेत दोन पक्ष समोर आले. यात जेम्स द्वितीय याला राजपदावर बसण्यासाठी विरोध करणारा गट **पोटीशनर (Petitioner) (प्रार्थ-ना □र□ारा)** म्हटला गेला. तर दुसरा गट (Abhorer) **तिरस□ार □र□ारा** म्हटला गेला. हा गट वरील प्रस्तावाचा विरोधी होता. आणि चार्ल्स दुसराने आपला वारसदार नेमावा या धोरणाचे समर्थन करणारा होता. या शिवाय संसदेने चार्ल्स दुसऱ्याच्या विरोधातून बोलावलेल्या संसदेचा या गटाने विरोध केला.

इतिहासलेखनाच्या व्हिग परंपरेचा उदय:- ***Beginning of Whig Tradition of Historiography***

इ. स. १८०० पर्यंत इंग्लडचे इतिहासलेखन इतर युरोपीय देशांच्या मानाने मागासलेले होते. कारण इतिहासाला साहित्याचीच एक विद्याशाखा मानले जात होते. केंब्रिज आणि ऑक्सफर्ड या सारख्या विद्यापीठातही इतिहास हा स्वतंत्र विषय नव्हता. १९ व्या शतकात इंग्लडमध्ये इतिहासाबद्दल जागृती वाढू लागली. नेपोलियनच्या स्वारीच्या भितीमूळे निसर्गवाद्यांनी Romanticism साहित्यातून राष्ट्रभावना निर्माण करुन आपल्या भुतकाळाबद्दल आवड निर्माण केली. या काळात मिंटफोर्ड आणि आर्किवाल्ड एलिसन या सारखे टोरी लेखक प्रचलित व्यवस्थेचे समर्थन करण्यात मग्न होते.

मिंटफोर्डचा **'हिस्ट्री ऑफ ग्रिस'** या ग्रंथाचा शेवटचा भाग आणि जेम्स मिलच्या **'हिस्ट्री ऑफ ब्रिटीश इंडीया'** या ग्रंथांमुळे ब्रिटीश इतिहासलेखनाला प्रेरणा मिळाली.

व्हिग परंपरेचा जनकः-

व्हिग इतिहास लेखनाचे तत्वाज्ञान मांडण्याचे श्रेय्य इंग्लडच्या **हेलम** (१७७७ ते १८५९) याच्याकडे जाते. त्यांनी इंग्लडच्या इतिहासलेखनाला एक नवी दिशा दिली. हेलम व्हिग पक्षाशी संबंधीत होते. त्यांनी हेनरी सातवा याच्यापासून जार्ज दुसऱ्याच्या मृत्यूपर्यंत इंग्लडच्या संविधानाचा इतिहास लिहला. या ग्रंथात त्यांनी व्हिग परंपरेचे तत्वज्ञान मांडले आहे. व्हिग पक्ष हा १६८८ च्या वैभवशाली राज्यक्रांतीचा समर्थक होता. त्यामुळे हेलमने आपल्या ग्रंथामध्ये वैभवशाली राज्यक्रांतीचे गुणगाण केलेले अढळते. जेम्स पहिला आणि चार्ल्स पहिला यांचा हेलम कट्टर विरोधक असल्यामुळे त्याने व्हिग परंपरेला अनुसरुन धार्मिक आणि राजकिय गुलामगीरीचा कळाडून विरोध केला व जनतेच्या कायदेशिर अधिकारांचे आणि स्वातंत्र्याचे समर्थन केले.[१]

व्हिग परंपरेचे प्रमुख इतिहासकारः-

टॉमस बॉबिंग्टन मेकॉले (१८००-१८५९) याला व्हिग परंपरेचा प्रमुख इतिहासकार मानतात. मेकॉले इंग्लडचा महान साहित्तीक इतिहासकार होता. अमाप बुद्धी आणि नशिबाच्या जोरावर त्याने अल्पावधीतच संबंध इंग्लडमध्ये प्रसिद्धी मिळविली. १८३२ चा सुधारणा कायदा त्याच्या बुद्धी आणि कौशल्याचा परिपाक होता. प्रो. ग्रान्ट एण्ड टेपरले म्हणतात "१८३२ च्या कायद्याने १६८८ ची क्रांती पुर्णत्वास आली."[२]

मेकॉले वयाच्या २३ व्या वर्षी एडींबरा रिव्ह्यू चे संपादक जेफरी याच्या विचारांनी प्रभावित झाला. त्यानंतर त्याने 'नाईट्स' या त्रैमासिकातून त्याने आपले लिखाण सुरु केले. मेकॉलेच्या 'Essay on Milton' या १८२५ मध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखाने मेकॉलेला प्रचंड प्रसिद्धी मिळवून दिली. त्यानंतर सातत्याने त्याने या त्रैमासिकातू-न २० वर्षे लि□ा□ □ले. १८३० मध्ये मे□ॉले 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' चा सदस्य बनला व याच काळात १८३४ ते १८३८ या काळात भारताच्या कारभारसंबंधी निर्णय घेणाऱ्या सिक्रेट कमीटीचा तो सदस्य होता. १८३९ नंतर मेकॉलेने राजकारणातून निवृत्ती घेवून आपले लक्ष इंग्लडचा इतिहास लिहण्याकडे केंद्रीत केले.[३]

व्हिग परंपरेचा प्रभावः-

मेकॉले व्हिग परंपरेचा अनुयायी होता. शिवाय व्हिग परंपरेच्या विचारांनी मेकॉले इतका प्रभावित झाला होता की, हेलमने स्टुअर्ट शासकांबद्दल जी काही सहानुभूती दाखविली त्यावरही मेकॉलेने टिकेची झोड उठवली. इंग्लडच्या संसदेचा सदस्य बनल्यानंतर सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मेकॉलेने प्रयत्न केले. आणि व्हिग दृष्टीकोनातून इंग्लडचा इतिहास लिहला. हा ग्रंथ इतका प्रचंड लोकप्रिय झाला की, या ग्रंथाने वाल्टर स्काटच्या कादंबऱ्यांनाही मागे टाकले . या ग्रंथातून मेकॉलेने इंग्रजांचा गौरव केला शिवाय जगाला हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला की, घटनात्मक तरतुदी आणून संविधान आणि स्वातंत्र्य ही देणगी इंग्रजांनीच जगाला दिली असे प्रतिपादन केले शिवाय व्हिग परंपरेच्या विरोधींवर टिका करावयासही मेकॉले विसरला नाही. थॉमसन याच्या मतानुसार मेकॉले हा पुर्णपणे व्हिग इतिहासकार होता. तो भुतकाळातील अशाच तथ्यांवर भर देत होता, जी तथ्ये व्हिग परंपरेचे समर्थन करतील. शिवाय टोरी समर्थकांवर तो अव्याहपणे टिका करीत होता. मेकॉले ' विल्यम ऑफ ऑरेंजला' आपल्या लेखनातून नायकाच्या रुपात मांडतो तर जेम्स दुसरा त्याच्याकरीता खलनायक होता. टोरींवर टिका करतांना मेकॉलेला मोठा आनंद मिळत असे, मेकॉलेच्या

लिखानात व्हिग दृष्टीकोनामुळे पुर्वग्रह दिसून येतो. मेकॉलेने मर्लबरो याचे चरीत्र लिहले. मात्र मार्लबरो चे विचार टोरींकडे झुकणारे असल्यामुळे चरीत्र लिहतांनाही मेकॉलेच्या मनात मर्लबरोबद्दल पुर्वग्रह दिसून येतात. टोरींबद्दल परंपरागत वैर असल्याने सर्वच व्हिग समर्थकांचे विचार पुर्वग्रहदुषीत होते. राष्ट्रीय जागृती करतांना मर्लबरोसारख्या बुद्धीवादी आणि न्यायप्रिय व्यक्तीवर लोभी आणि विश्वासघाती असल्याची चिखलफेक करतात. आपल्या टोरी विरोधातील पुर्वग्रहांमुळे व्हिग इतिहासकार भुतकाळाचे अतिरंजीत वर्णन करुन वर्तमानाशी भुतकाळाचा संदर्भ जोडतात. असे करतांना मात्र ते पुराव्यांकडे जाणिवपुर्वक दुर्लक्ष करतात. त्यामुळेच सॅम्युअल रावसन गार्डनर याने मेकॉलेवर टिका केली आणि असे म्हटले आहे की, ज्या प्रमाणे मेकॉले आणि फोर्सटर भुतकाळातील ज्ञानाविषयी अस्था दाखवितात, त्याचप्रमाणे ते गतकालीन घटनांचा अन्वयार्थ लावतांना वर्तमानकाळाचा आधार घेतात मात्र भुतकाळाची घटना समकालीन असली तरी असे करणे म्हणजे वास्तविक ऐतिहासिक ज्ञानाकरीता विध्वंसात्मक आहे. अशाच प्रकारे वर्तमानकाळातील ज्ञानाच्या अधारावर भुतकाळाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न व्हिग इतिहासकारांनी केलेला दिसून येतो.

बटरफिल्डचे विचार:-

प्रो. एच बटरफिल्डने आपला ग्रंथ '**The Whig Interpretation of History**' या ग्रंथामध्ये इतिहासाच्या व्हिग दृष्टीकोनावर टिका केली आहे. व्हिग दृष्टीकोनाविरुद्ध असलेल्या त्यांच्या प्रमुख आरोपांमध्ये एक मुख्य आरोप असा होता की, व्हिग इतिहासकारांना वर्तमानाचा संदर्भ देवून गतकाळाचा अभ्यास केला. बटरफिल्ड इतिहासलेखनाच्या संदर्भात स्पष्टपणे असे म्हणत होता की, वर्तमानावर दृष्टी ठेवून जर भुतकाळाची व्याख्या केली तर विसंगत आणि पुर्वग्रहदुषीत इतिहास निर्माण होतो.

प्रो. एच बटरफिल्डने आपला ग्रंथ '**The Whig Interpretation of History**' या ग्रंथामध्ये फक्त फॉक्स या व्हिग साहित्तीकाची चर्चा केली आहे. बटरफिल्डने ज्या इतिहासाकारांविषयी लिहले त्यापैकी फॉक्स हा इतिहासकार नव्हता. या शिवाय व्हिग इतिहासकार नसलेल्या फक्त ॲक्टनविषयी लिहले. बटरफिल्डने या ग्रंथामध्ये व्हिग इतिहासकारांनी मांडलेल्या व्हिग सिद्धांतांची चर्चा केली आहे. त्यामुळे या ग्रंथातून व्हिग परंपरेचे इतिहासकार आणि व्हिग सिद्धांत यांची माहिती मिळण्यास मदत होते.

जी. एम. ट्रव्हेलियनचे विचार:-

व्हिग परंपरेचे आणखी एक इतिहासकार जी. एम. ट्रव्हेलियन हे होते. त्यांनी स्वतः आपल्या आत्मकथेत असे लिहले की, त्यांचे बालपण हे एका व्हिग विचारांचा प्रभाव असलेल्या कुटुंबात गेले. त्यामुळे त्यांच्यावरही व्हिग विचारांचा प्रभाव पडला. इ. एच. कार ट्रव्हेलियनला व्हिग परंपरेतील शेवटचा महान इतिहासकार मानतात. या शिवाय ट्रव्हेलियन हे आपल्या व्हिग परंपरेची पाळेमुळे महान इतिहासकार जॉर्ज आटो ट्रव्हेलियन पासून मेकॉले पर्यंतच्या इतिहासकारांच्या विचारांमध्ये शोधतात. जी. एम. ट्रव्हेलियन यांनी '**England Under the Queen**' या ग्रंथामध्ये आपले विचार मांडले आहेत. या शिवाय व्हिग विचारांचा प्रसार करण्याचे प्रयत्न त्यांनी आपल्या ग्रंथातून केलेले दिसतात.

स्वच्छंदतावादः-

प्रबोधनयुगाच्या इतिहासलेखकांनी गतकाळतील घटनांना विशेषतः मध्ययुगाला ऐतिहासिक असभ्य, असंस्कृत आणि रानटी युग मानुन हा कालखंड ऐतिहासिक संशोधनासाठी उपयुक्त नसल्याचे मत मांडले.

प्रत्यक्षार्थवादी परंपरा

सामान्यपणे आपण ज्याला प्रत्यक्षअर्थवादी दृष्टीकोन म्हणतो तो, दृष्टीकोन खालीलपैकी तीन परंपरांमधून पुढे येतांना दिसून येतो.

१) फ्रान्सचे तत्वज्ञ आगस्ट काँम्त यांचे प्रत्यक्षअर्थवादी तत्वज्ञा-न

२) अनुभववादी परंपरा ज्या ब्रिटनमध्ये उदयास आल्या आणि अनेक विचारवंतांनी त्याच्यावर विचार मांडले.

३) इतिहासलेखनाची लिओपोल्ड व्हॉन रँके प्रणीत इतिहासलेखन परंपरा.

वरील तिनही परंपरांनी प्रत्यक्षअर्थवादी परंपरेला जे प्रारुप प्राप्त करुन दिलेण त्याला इ.एच. कार यांनी इतिहासाचे विचार असे म्हटले आहे.

वस्तुतः या तिनही परंपरा वेगवेगळ्या आहेत. कारण प्रत्यक्षवादाने सार्वभौम सिध्दांन्तांची रचना केली आणि काही सामान्य नियमही घालून दिले. तर अनुभववादाने महान सौध्दांन्तिक योजनांना विरोध केला आणि प्रत्यक्ष इंद्रीयांनी पाहीलेल्या किंवा इंद्रीयांद्वारे घेतलेल्या ज्ञा-नावर भर दिला.

ऑगस्त काँम्तचे प्रत्यक्षवादी तत्वज्ञा-नः-

ऑगस्त काँम्त (१७९८-१८५७) एक फ्रेंच तत्वज्ञ होते. त्यांनी सर्वप्रथम प्रत्यक्षअर्थवादी तत्वज्ञानाची पायाभरणी केली. त्यांनी प्रबोधनप्रणीत सार्वभौमत्वाच्या तत्वाचा पुरस्कार करुन प्रबोधनवादी विचार मांडले. जर एक गोष्ट एखाद्या समाजाला लागु होत असेल तर इतर समाजांकरीताही ती गोष्ट वैध आहे. त्या करीता संपूर्ण जगासाठी एकच सार्वभौम नियम असला पाहिजे परिणामी काँम्त यांनी व्यक्तीवादाचा विरोध केला.

“”

‘’